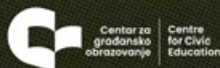

Akcioni dokument

sa preporukama za uključivanje
građanskog vaspitanja i obrazovanja
i obrazovanja o ljudskim pravima u
formalno obrazovanje u Crnoj Gori

Podgorica, 2025.

AKCIONI DOKUMENT

sa preporukama za uključivanje građanskog vaspitanja i obrazovanja i obrazovanja o ljudskim pravima u formalno obrazovanje u Crnoj Gori

Izdavač:

Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Autor:

Neđeljko Đurović

Urednik:

Petar Đukanović

Dizajn i produkcija:

Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Tiraž:

100

Štampa:

Mouse

ISBN 978-9940-44-085-5

COBISS.CG-ID 36617220

Ova publikacija dio je projekta "Unapređenje obrazovanja za građanska i ljudska prava: obrazovne reforme za snažniju demokratiju", koji realizuju Centar za građansko obrazovanje (CGO), Akcija za ljudska prava (HRA) i Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA, omogućenog kroz program "Jačanje povjerenja građana u institucije i izgradnja otpornih zajednica" koji vode UNDP, UNICEF i UNESCO, u saradnji s Vladom Crne Gore. Projekat finansira Fond UN za izgradnju mira.

Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost CGO-a i autora.

Akcioni dokument

sa preporukama za uključivanje
građanskog vaspitanja i obrazovanja
i obrazovanja o ljudskim pravima u
formalno obrazovanje u Crnoj Gori

Podgorica, 2025.

Sadržaj

Uvod	5
Oblast djelovanja i vremenski okvir	6
Pravni okvir	8
Ključne kompetencije i međupredmetne teme	10
Status građanskog vaspitanja u osnovnom obrazovanju	11
Status građanskog obrazovanja u opštem srednjem i srednjem stručnom obrazovanju	13
Konsultacije sa roditeljima	15
Konsultacije sa učenicima	17
Konsultacije sa nastavnim kadrom	18
Ciljevi	20
Plan evaluacije	24
Zaključci	25
Preporuke	26
Literatura	28

Uvod

Crna Gora je, shodno svom Ustavu, definisana kao građanska, demokratska, ekološka država i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava. U tom smislu, ima obavezu da kroz obrazovni sistem razvija svijest o pravima, odgovornostima i vrijednostima koje oblikuju aktivne, odgovorne i informisane građanke i građane.

U savremenom društvenom kontekstu, razvoj autonomnog, odgovornog i kritički orijentisanog pojedinca predstavlja jednu od ključnih obrazovnih vizija. Njeno ostvarenje zahtijeva struktuiran, planski i održiv pristup razvoju obrazovnog sistema, koji podrazumijeva sistemsko jačanje građanskog vaspitanja i obrazovanja, kao i obrazovanja o ljudskim pravima.

Potreba za uvođenjem i unapređenjem građanskog vaspitanja i obrazovanja u formalni obrazovni sistem Crne Gore polazi od jasno definisanih obrazovno-vaspitnih ciljeva. Njihovo ostvarivanje omogućava učenicima i učenicima sticanje znanja, razvoj vještina i usvajanje vrijednosti neophodnih za aktivno učešće u demokratskom, pluralnom i otvorenom društvu.

Radi postizanja ovih ciljeva, definisane su konkretne, ostvarive i mjerljive aktivnosti koje će sprovesti relevantni akteri, sa fokusom na promociju značaja građanskog vaspitanja i obrazovanja među stručnom i širom javnošću, njegovo uvođenje kao obaveznog predmeta u osnovno i srednje obrazovanje, kao i na izradu predmetnog programa i sistemsku obuku nastavnog kadra.

Ovaj dokument daje pregled neophodnih aktivnosti za ostvarivanje tog cilja i obuhvata analizu postojećeg stanja, jasno definisane ciljeve, smjernice za sprovođenje konkretnih aktivnosti, kao i mehanizme praćenja i unapređenja implementacije akcionog plana. Uzimajući u obzir složenost sadržaja građanskog vaspitanja i obrazovanja, identifikovani su ključni resursi, izazovi i rizici, te ponuđene preporuke za njegovu efikasnu i održivu integraciju u obrazovni sistem Crne Gore.

Oblast djelovanja i vremenski okvir

Građansko vaspitanje i obrazovanje ima ključnu ulogu u formiranju odgovornih, aktivnih i angažovanih građanki i građana, te predstavlja jedan od temeljnih preduslova za razvoj Crne Gore kao funkcionalnog, inkluzivnog i demokratskog društva. Njegova sistemska integracija i kontinuirano unapređenje u obrazovnom sistemu od posebnog su značaja u savremenom društvenom kontekstu.

U uslovima izraženih bezbjednosnih izazova, nekontrolisanog razvoja vještačke inteligencije, globalnog jačanja autokratskih tendencija, porasta političkog nasilja i kontinuirane nestabilnosti regiona, građansko vaspitanje i obrazovanje predstavlja jedan od ključnih mehanizama izgradnje demokratskog, pravednog i tolerantnog društva.

Razvoj građanskih kompetencija odavno je prepoznat kao obrazovni, ali i širi društveni prioritet u državama koje njeguju pluralizam, poštovanje ljudskih prava, kritičko mišljenje, slobodu medija i snažne demokratske institucije.

Crna Gora, kao građanska i demokratska država zasnovana na vladavini prava, ima ustavnu obavezu da kroz obrazovni sistem razvija svijest o pravima, odgovornostima i vrijednostima koje osnažuju aktivno učešće građana u životu zajednice. Razvoj te svijesti započinje u najranijem uzrastu i mora se kontinuirano nadograđivati tokom cijelog formalnog obrazovanja.

Savremeni i inkluzivni obrazovni sistem ne svodi se isključivo na prenošenje znanja, već ima zadatak da osposobi učenice i učenike za aktivno učešće u društvenim, političkim i kulturnim procesima. To podrazumijeva razvoj odgovarajućih vještina, uključujući nenasilnu komunikaciju i mirno rješavanje konflikata, kritičko i kreativno mišljenje, medijsku i digitalnu pismenost, organizacione i pregovaračke sposobnosti, javno zagovaranje i planiranje građanskih akcija.

Građansko vaspitanje i obrazovanje treba da predstavlja jedan od stubova savremenog obrazovnog sistema Crne Gore, naročito u kontekstu izraženih društvenih podjela, širenja dezinformacija, govora mržnje i pada povjerenja u institucije. U tom smislu, neophodno je mladima pružiti znanja o funkcionisanju demokratskog poretka, osnažiti njihovu svijest o pravima i odgovornostima i omogućiti im da aktivno učestvuju u procesima donošenja odluka.

Savremeni i inkluzivni obrazovni sistem ne svodi se isključivo na prenošenje znanja, već ima zadatak da osposobi učenice i učenike za aktivno učešće u društvenim, političkim i kulturnim procesima

Kako bi *mladi postali nosioci promjena i aktivni učesnici javnog života*, građansko vaspitanje i obrazovanje treba da dobije status redovnog i obaveznog predmeta u obrazovnom sistemu Crne Gore, u skladu sa važećim zakonodavstvom, evropskim standardima i *Strategijom reforme obrazovanja 2025–2035. godine*. Njegova dosljedna i sistemska primjena doprinosi društvenom napretku kroz razvoj znanja, vještina, vrijednosti i odgovornih obrazaca ponašanja.

Zbog toga je neophodno da *obrazovne institucije, donosioci odluka, prosvjetni radnici, roditelji, kao i građani i građanke u cjelini, prepoznaju i aktivno podrže značaj građanskog vaspitanja i obrazovanja*. Samo tako je moguće graditi obrazovne ustanove u kojima se ne samo prenosi znanje, već i *odgajaju generacije spremne za odgovorno djelovanje*. Građansko vaspitanje i obrazovanje ne osnažuje učenike isključivo kao pojedince, već *doprinosi transformaciji školske zajednice i šireg društva*, kroz razvoj znanja o pravu, demokratiji i zajednici, jačanje kritičkog mišljenja, komunikacijskih, pregovaračkih i organizacionih vještina, kao i njegovanje vrijednosti poštovanja, solidarnosti, pravde, jednakosti i mira.

Uspješna realizacija programa građanskog vaspitanja i obrazovanja zahtijeva aktivno učešće i saradnju svih relevantnih aktera, uključujući:

- Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija,
- Zavod za školstvo,
- Centar za stručno obrazovanje,
- Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,
- Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava,
- Ministarstvo kulture i medija,
- Ministarstvo sporta i mladih,
- Ministarstvo pravde,
- Zaštitnika ljudskih prava i sloboda (Ombudsman),
- predstavnike lokalnih samouprava i Zajednice opština Crne Gore,
- organizacije civilnog društva koje djeluju u oblasti obrazovanja, ljudskih prava i građanskog aktivizma,
- univerzitete, fakultete i istraživačke institute,
- medije,
- pedagoško-psihološke službe obrazovnih ustanova,
- savjete roditelja, strukovna udruženja i predstavnike učenika (uključujući vršnjačke edukatore),
- međunarodne organizacije koje djeluju u Crnoj Gori (UNICEF, UNDP, OEBS, Savjet Evrope),
- Delegaciju Evropske unije u Crnoj Gori.

Učešće predstavnika diplomatsko-konzularnih predstavništava drugih država u realizaciji programa građanskog vaspitanja i obrazovanja moguće je isključivo uz prethodnu saglasnost Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija.

Pravni okvir

U Crnoj Gori, građansko vaspitanje i obrazovanje prepoznato je kao ključni element obrazovnog sistema, sa ciljem razvoja demokratskih vrijednosti, poštovanja ljudskih prava i aktivnog građanstva, što je potvrđeno i kroz nacionalne i evropske strateške i zakonske okvire.

Građansko vaspitanje i obrazovanje nije eksplicitno pomenuto u **Ustavu Crne Gore**, ali njegove suštinske vrijednosti i principi snažno su zastupljeni u nizu ustavnih odredbi, koje čine temelj za njegovo uključivanje u obrazovni sistem i društveni život.

1. Ljudska prava i slobode (Glava II) - građansko obrazovanje temelji se na poznavanju i poštovanju ljudskih prava, što je centralna vrijednost Ustava:

Član 6

Crna Gora jemči i štiti prava i slobode. Prava i slobode su nepovredivi. Svako je obavezan da poštuje prava i slobode drugih.

Član 7

Zabranjeno je izazivanje ili podsticanje mržnje ili netrpeljivosti po bilo kom osnovu.

Član 8

Zabranjena je svaka neposredna ili posredna diskriminacija, po bilo kom osnovu. Neće se smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju. Posebne mjere se mogu primjenjivati samo dok se ne ostave ciljevi zbog kojih su preduzete.

Članovi 17-83 obuhvataju aspekt građanskih i političkih prava, uključujući slobodu govora, okupljanja, udruživanja, prava manjina, slobodu vjeroispovijesti itd., a što su sve teme koje se obrađuju u okviru građanskog obrazovanja.

2. Pravo na školovanje

Član 75

Jemči se pravo na školovanje pod jednakim uslovima. Osnovno školovanje je obavezno i besplatno. Jemči se autonomija univerziteta, visokoškolskih i naučnih ustanova. Ovo stvara osnov za uključivanje građanskog obrazovanja kao univerzalnog sadržaja za sve učenike.

3. Suverenost

Član 2

Nosilac suverenosti je građanin koji ima crnogorsko državljanstvo. Građanin vlast ostvaruje neposredno i preko slobodno izabranih predstavnika. Ne može se uspostaviti niti priznati vlast koja ne proističe iz slobodno izražene volje građana na demokratskim izborima, u skladu sa zakonom.

Ova odredba osnažuje obrazovanje koje razvija svijest o aktivnom građanstvu, participaciji u političkom životu, odgovornosti i toleranciji.

U praksi, ove ustavne norme omogućavaju zakonodavcima, obrazovnim institucijama i civilnom sektoru da uvrste građansko vaspitanje i obrazovanje kao obavezni ili izborni predmet, razvijaju kurikulume koji promovišu demokratske vrijednosti, i obezbijede obuku nastavnika za interaktivne i participativne metode podučavanja građanskih tema.

Ova tema je istaknuta u više **zakonskih i strateških dokumenata**, uključujući:

- *Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju* koji definiše obrazovanje kao djelatnost od javnog interesa, dostupnu svim građanima bez diskriminacije, uz naglasak na razvoj svijesti o državnoj i nacionalnoj pripadnosti, kulturi, istoriji i tradiciji, što su osnovne komponente građanskog obrazovanja.
- *Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju* – u članu 2, među osnovnim ciljevima osnovnog obrazovanja navode se: razvoj kritičkog mišljenja, samostalnosti i zainteresovanosti za nova znanja; vaspitavanje za međusobnu toleranciju, poštovanje različitosti, saradnju sa drugima, poštovanje prava čovjeka i osnovnih sloboda, a time i razvijanje sposobnosti za život u demokratskom društvu; razvoj demokratskih stavova, tolerancije i kooperacije (u školi i izvan nje) i poštovanja prava drugih; razvijanje društvenih i građanskih kompetencija, kao i kulturološke senzibilizacije; podsticanje, razumijevanje, solidarnost i uvažavanje različitosti; razvijanje socijalnih i emocionalnih vrijednosti i vještina. Ciljevi osnovnog obrazovanja i vaspitanja ostvaruju se prema obrazovnom programu.
- *Status predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje* – do 2017. godine predmet je bio obavezan u osnovnim školama. Reformom iz 2017. postao je izborni, što je izazvalo zabrinutost nevladinih organizacija koje su pokrenule inicijativu za vraćanje statusa obaveznog predmeta, ističući njegovu važnost za razvoj aktivnog građanstva i demokratskih vrijednosti.
- *Strategija reforme obrazovanja 2025–2035.* – usvojena u aprilu 2025. godine, ova strategija predstavlja ključni korak ka modernizaciji obrazovnog sistema, s vizijom da do 2035. godine obrazovni sistem stavlja učenika u centar, naglašavajući njegovu dobrobit, motivaciju i individualne potrebe.

Građansko vaspitanje i obrazovanje prepoznato je i kroz obrazovne politike razvijenih država Evrope, kroz niz **dokumenata i standarda na evropskom nivou:**

- *Preporuka Savjeta Evrope o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava (2010)* – poziva države članice da integrišu obrazovanje za demokratsko građanstvo i ljudska prava u svoje obrazovne sisteme, s ciljem jačanja demokratskih institucija i društava.
- *Okvirne kompetencije za demokratsku kulturu (CDC Framework)* – Savjet Evrope razvio je ovaj okvir kako bi pomogao obrazovnim sistemima da promovišu vrijednosti kao što su ljudskih prava, demokratija i vladavina prava kroz obrazovanje.
- *Evropski okvir ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje (2006, revidiran 2018)* – jedna od osam ključnih kompetencija je „građanska kompetencija”, koja obuhvata znanja, vještine i stavove potrebne za učinkovito i konstruktivno učešće u društvenom i građanskom životu.

Ovi dokumenti jasno ističu značaj građanskog obrazovanja u oblikovanju odgovornih i aktivnih građana, te naglašavaju potrebu njegovog sistemskog uključivanja i unapređenja u obrazovne programe kako bi se osigurala stabilnost i razvoj demokratskih društava.

Ključne kompetencije i međupredmetne teme

Crnogorski okvirni program ključnih kompetencija, razvijen u skladu s Evropskim referentnim okvirom za ključne kompetencije za cjeloživotno učenje iz 2018. godine, definiše osam ključnih kompetencija:

1. pismenost;
2. višejezičnost;
3. matematička kompetencija i kompetencije u nauci, tehnologiji i inženjerstvu;
4. digitalna kompetencija;
5. lične, socijalne i sposobnosti učenja kako učiti;
6. *građanska kompetencija*;
7. preduzetnička kompetencija;
8. kulturna svijest i izražavanje.

Ove kompetencije su integrisane kao međupredmetne teme u nastavne planove i programe, obavezne u svim predmetima, s ciljem razvoja funkcionalnih znanja i vještina kod učenika.

Crna Gora je u značajnoj mjeri uskladila svoje obrazovne politike s evropskim standardima, naročito u oblasti građanskog obrazovanja. *Evropski okvir ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje iz 2018. godine* predstavlja osnovu za razvoj nacionalnih kurikuluma, uključujući i razvoj građanskih kompetencija.

Predmet građansko vaspitanje i obrazovanje realizuje se u školama u Crnoj Gori na osnovu zakona, strategija i nastavnih planova.

Status građanskog vaspitanja u osnovnom obrazovanju

Do 2017. godine, *predmet građansko vaspitanje* bio je *obavezan u osnovnim školama*, da bi reformom nastavnog plana i programa iz te godine dobio *status izbornog predmeta od VI razreda*. Ova promjena izazvala je kritike civilnog sektora, uz upozorenja da se time smanjuje uticaj obrazovanja za demokratiju, ljudska prava i odgovorno djelovanje u zajednici.

Analiza Programa za građansko vaspitanje u osnovnoj školi¹ u odnosu na savremene metodološke preporuke, pokazuje da predmet ima značajne prednosti, ali i ograničenja koja umanjuju njegov puni potencijal. Ovaj izborni program se realizuje tokom dvije školske godine (VII–VIII ili VIII–IX razred) sa jednim časom nedjeljno, ukupno 68 časova (34 godišnje). Podaci o broju učenika koji pohađaju ovaj predmet nijesu javno dostupni.

Uprkos svojoj tematskoj širini i vrednovanim ciljevima, program građanskog vaspitanja u drugoj godini učenja suočava se sa nizom metodoloških i sadržajnih izazova koji otežavaju njegov puni doprinos razvoju demokratske kulture kod učenika. To je posebno uočljivo kada se program uporedi sa međunarodnim standardima, naročito onima definisanim u okviru Referentnog okvira kompetencija za demokratsku kulturu Savjeta Evrope (RF CDC).

U praksi, građansko vaspitanje se još uvijek dominantno oslanja na informativan i faktografski pristup, dok kritičko mišljenje, dijalog, aktivizam i vrednosni stavovi učenika nijesu dovoljno razvijeni. Da bi predmet zaista doprinosio izgradnji demokratske kulture, potreban je metodološki pomak – sa pukog prenosa znanja ka učenju zasnovanom na vještinama, stavovima i vrijednostima, kroz iskustvene metode i projektni rad.

Refleksivne metode, poput ličnih dnevnika, učeničkog portfolija i samoevaluacije, omogućile bi dublje razumijevanje i lično povezivanje s temama. U savremenom kontekstu, posebno je važno razvijati kritičko mišljenje u digitalnom prostoru, gdje se formiraju stavovi, a dezinformacije i polarizacija su svakodnevice. Nastava bi trebalo da bude povezana sa realnim životom učenika kroz lokalne projekte, istraživanja i saradnju s akterima zajednice, čime građansko obrazovanje postaje praktično i životno relevantno.

Da bi predmet zaista doprinosio izgradnji demokratske kulture, potreban je metodološki pomak – sa pukog prenosa znanja ka učenju zasnovanom na vještinama, stavovima i vrijednostima, kroz iskustvene metode i projektni rad.

¹ Zavod za školstvo Crne Gore, 2017.

Poseban naglasak treba staviti na razvoj interkulturalnih i rodni kompetencija, kako bi se učenici i učenice osposobili da razumiju i aktivno doprinose društvu koje se brzo mijenja. Time građansko vaspitanje dobija dimenziju „ovdje i sada“ – ono se ne bavi apstraktnim vrijednostima u prošlosti, već aktuelnim izazovima zajednice u kojoj učenici žive, čineći školu otvorenim prostorom za analizu i djelovanje u stvarnom društvenom okruženju.

Bez ozbiljnih metodoloških i tematskih unapređenja, građansko vaspitanje ostaje formalna komponenta obrazovanja koja ne ostvaruje puni potencijal. Samo kroz povezivanje sa aktuelnim društvenim izazovima, na lokalnom i globalnom nivou, kao i aktivno uključivanje učenika, predmet može postati oslonac za izgradnju demokratske, odgovorne i solidarne zajednice.

Znači, građansko vaspitanje u osnovnim školama Crne Gore ima solidan programski temelj, ali zahtijeva dubinsku metodološku modernizaciju i sadržajno obogaćivanje. Važno je da bude otvoreno za svijet „ovdje i sada“, jer samo tako može imati stvaran uticaj na učenike i njihovo razumijevanje uloge građanina u društvu. Umjesto da ostane vezano za apstraktne, teorijske pojmove ili daleku prošlost, građansko vaspitanje treba da se usmjeri ka aktuelnim temama koje oblikuju svakodnevicu učenika (poput prava djeteta, digitalne bezbjednosti, rodne ravnopravnosti, razvoja ljudske seksualnosti, ekološkim izazovima, migracijama, vršnjačkom nasilju, društvenim nejednakostima i uticaju medija). Time nastava postaje relevantna i usmjerena ka stvarnom svijetu, a učenici i učenice razvijaju sposobnost da kritički promišljaju društvena dešavanja, prepoznaju probleme i aktivno učestvuju u njihovom rješavanju. Otvorenost prema stvarnom svijetu čini školu mjestom gdje se vježba građanska hrabrost, empatija i odgovornost – osobine koje su danas, više nego ikada, temelj demokratskog društva.

Status građanskog obrazovanja u opštem srednjem i srednjem stručnom obrazovanju

Izborni predmet *građansko obrazovanje* u I, II, III i IV razredu gimnazije ima ključnu ulogu u pripremi mladih za aktivno, odgovorno i kritički zasnovano učešće u demokratskom društvu. Kroz nastavu i vannastavne aktivnosti, predmet podstiče usvajanje znanja, razvoj vještina i prihvatanje vrijednosti neophodnih za savremenog građanina - onog koji djeluje samostalno i odgovorno u svojoj zajednici.

Prema podacima Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija, u školskoj 2024/2025. godini 1.016 učenika i učenica pohađa građansko obrazovanje u gimnazijama širom Crne Gore. Najviše učenika je u Gimnaziji „Niko Rolović“ u Baru (249), zatim u Gimnaziji „Stojan Cerović“ u Nikšiću (184). Zanimljiv primjer dolazi iz rožajske Gimnazije „30. septembar“, gdje je, uprkos manjem broju učenika, čak 137 njih odabralo građansko obrazovanje. Nasuprot tome, na primjer, u najbrojnijoj srednjoj školi u državi, podgoričkoj Gimnaziji „Slobodan Škerović“, predmet pohađa svega 34 učenika.

Kao izborni predmet tokom sve četiri godine, građansko obrazovanje ima specifične ciljeve, sadržaje i metode rada, usklađene sa savremenim pristupima. U prvom i drugom razredu realizuje se po jedan čas nedjeljno (35 časova godišnje), dok u trećem i četvrtom razredu fond iznosi dva časa nedjeljno (70 časova godišnje). Ukupno, za četiri godine gimnazije predviđeno je 210 časova građanskog obrazovanja.

Program građanskog obrazovanja za gimnazije u Crnoj Gori datira iz 2009. godine. Od tada je prošlo više od 15 godina, a društveni i obrazovni kontekst značajno se promijenio. Digitalizacija, razvoj društvenih mreža, afirmacija LGBTQ+ prava, porast nasilja svih vrsta, klimatske promjene, jačanje građanskog aktivizma i promjene u političkoj kulturi jasno ukazuju na potrebu za sveobuhvatnim ažuriranjem kurikula.

Savremeni kurikulumi podrazumijevaju jasno definisane ishode učenja kao osnovu za evaluaciju znanja, vještina i stavova učenika. Građansko obrazovanje, nažalost, još uvijek ne sadrži ovu ključnu komponentu, što otežava mjerenje postignuća i praćenje razvoja građanskih kompetencija kod učenika.

Takođe, ne postoji zvanični udžbenik niti priručnik koji bi služio kao pouzdana osnova za planiranje i realizaciju nastave. To stavlja nastavni kadar u nepovoljan položaj, jer su prepušteni individualnoj inicijativi i improvizaciji.

Građansko obrazovanje treba da potpuno bude usmjereno na razvoj građanskih kompetencija: kritičkog mišljenja, empatije, odgovornog odlučivanja i aktivnog učešća u društvu. Trenutni program ne ostavlja dovoljno prostora za savremene i osjetljive (npr. društvena i rodna jednakost, LGBTQ+ prava, seksualno i reproduktivno obrazovanje, migracije i interkulturalnost, mentalno zdravlje, medijska pismenost, vještačka inteligencija i etika, radna prava i novi oblici rada) i nove oblike rada.

Uvođenje tema iz seksualnog obrazovanja u građansko obrazovanje je važno jer doprinosi razvoju poštovanja, odgovornosti i razumijevanja ljudskih prava, naročito u kontekstu rodne ravnopravnosti, identiteta i zaštite od

nasilja. Takođe, pomaže mladima da izgrade zdrave i sigurne odnose, razviju kritički odnos prema stereotipima i normama, ali i da prepoznaju sve oblike seksualnog nasilja i znaju kako da reaguju. Obradivanje tema iz seksualnog obrazovanja pomaže učenicima da shvate kako se razvijaju osjećanja, privrženost, identitet i bliskost i time se doprinosi očuvanju njihovog mentalnog zdravlja, razvija njihovo samopouzdanje i kod njih podstiče odgovorno ponašanje. Ovakav pedagoški pristup i odabir tema neće podsticati ranu seksualnu aktivnost, već će omogućavati mladima da, shodno stepenu njihovog emocionalnog i psihološkog razvoja, donose valjane odluke zasnovane na odgovarajućoj informisanosti. Nastajanje aktivnih, odgovornih i solidarnih građanki i građana obuhvata saznanja i prihvatanje stavova kojima se omogućavaju ne samo sigurni i ravnopravni odnosi među polovima, već ono predstavlja i etičko i socijalno učenje o razvoju kulture međusobnog poštovanja i empatije.

Obim nastavnog sadržaja trenutno ograničava primjenu participativnih metoda rada – debate, simulacije, projektne zadatke i učenje kroz iskustvo. To umanjuje potencijal predmeta da učenicima pruži prostor za dijalog, propitivanje i refleksiju, što su ciljevi građanskog obrazovanja.

Iako je Zavod za školstvo zadužen za nadzor realizacije nastavnih programa, nadzor nad izvođenjem nastave iz građanskog obrazovanja u praksi je slab ili gotovo nepostojeći. Takođe, evidentan je mali broj stručnih seminara i kontinuirane obuke za nastavni kadar, posebno kada je riječ o osjetljivim i kompleksnim temama.

U srednjim stručnim školama građansko obrazovanje nema status posebnog predmeta. Pojedine teme se obrađuju sporadično, kroz predmete poput Sociologije ili izborne module (Socijalne mreže i globalizacija, Savremeno odrastanje, Etika u zdravstvu...), ali bez sistematskog pristupa i jasno definisanih ciljeva.

Građanska kompetencija, kao jedna od ključnih međupredmetnih tema, ugrađena je u sve nastavne oblasti s ciljem razvijanja demokratskih vrijednosti, ljudskih prava, tolerancije i društvene odgovornosti. Međutim, učinkovitost zavisi od toga na koji način se komuniciraju predmetni sadržaji i kako ih nastava povezuje sa širim kontekstom, odnosno od pristupa nastavnog kadra zavisi koliko će učenici zaista razumjeti i usvojiti principe građanskog obrazovanja.

Nevladine organizacije, poput Centra za građansko obrazovanje (CGO), Akcije za ljudska prava (HRA), Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIME, Juventasa, Centra za ženska prava, Centra za monitoring i istraživanja (CEMI), Sigurne ženske kuće, Instituta za medije, Foruma MNE i mnogih drugih imaju važnu ulogu u razvoju građanskog obrazovanja kroz organizovanje radionica za mlade, obuke za nastavni kadar i izradu edukativnih materijala. Njihov predani rad, stručnost i kontinuirani naponi značajno doprinose promociji ljudskih prava, tolerancije, rodne ravnopravnosti, emancipaciji i aktivnom građanstvu, ali je neminovna potreba za sistemskim pristupom u obrazovanju. Inicijativa nevladinih organizacija, nastavnog kadra, roditelja i stručne javnosti, pokrenuta krajem 2023. godine, zalaže se za vraćanje statusa obaveznog predmeta građanskom obrazovanju. Cilj je omogućiti mladima školovanje koje ne samo da ih uči, već i oblikuje u slobodne, hrabre i odgovorne građane, spremne da doprinesu demokratskom i inkluzivnom društvu.

Konsultacije sa roditeljima

U procesu reforme obrazovanja od presudnog je značaja konsultovanje roditelja, jer oni neposredno i kontinuirano prate razvoj svoje djece unutar obrazovnog sistema. Roditelji često prvi prepoznaju potrebe svoje djece, kao i prepreke i izazove sa kojima suočavaju tokom školovanja.

S obzirom na to da većina roditelja tokom sopstvenog formalnog obrazovanja nije pohađala nastavu iz predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje, razumljivo je da se sa samim nazivom predmeta i njegovim sadržajem uglavnom upoznaju tek kada njihova djeca započnu njegovo izučavanje.

Istovremeno, primjetna je određena rezervisanost roditelja prema uvođenju novih predmeta ili izmjenama obrazovnih sadržaja, koja proizilazi iz iskustava prethodnih reformi obrazovnog sistema. Zbog toga je posebno važno da svaki novi predmet ili izmijenjeni obrazovni sadržaj u praksi jasno pokaže svoju vrijednost kroz savremene nastavne metode, mjerljive ishode učenja i vidljive pozitivne efekte na razvoj učenika i učenica.

Tokom konsultativnog procesa, sprovedenog u okviru izrade Strategije reforme obrazovanja 2025–2035, roditelji i staratelji iznijeli su niz zapažanja o različitim aspektima obrazovanja.

Kada je riječ o okruženju za učenje, 17,4% roditelja ukazalo je na postojanje neprijatne školske atmosfere u pojedinim ustanovama, u kojoj se djeca ne osjećaju prihvaćeno i poštovano. Istovremeno, većina roditelja (92,2%) istakla je značaj fizičkog zdravlja i sporta kao bitnih komponenti obrazovanja. Ovi nalazi jasno ukazuju na potrebu paralelnog ulaganja u kvalitet međuljudskih odnosa u školama, ali i u unapređenje školske infrastrukture, kako bi se obezbijedilo okruženje koje podržava cjelokupnu dobrobit i razvoj djece i mladih.

Roditelji su, takođe, kritikovali dosadašnju nastavnu praksu. Čak 47% roditelja navodi nedostatak praktične nastave kao značajan izazov, ističući njen značaj za primjenu teorijskih znanja i pripremu djece i mladih za realne situacije. Pored toga, oko četvrtine (24,1%) roditelja smatra da časovi nijesu dovoljno zanimljivi i stimulativni, što otežava aktivno uključivanje učenika i učenica u nastavni proces. U tom kontekstu, naglašena je potreba za inovativnijim i interaktivnijim nastavnim metodama koje podstiču radoznalost, kreativnost i unutrašnju motivaciju učenika.

Zabrinutost u vezi s kurikulumom dominantno se odnosi na zastarjelost nastavnih sadržaja – 21,4% roditelja navelo je da postojeći kurikulum ne odgovara potrebama savremenog društva. Dodatno, skoro polovina roditelja (48,6%) ocjenjuje da je kurikulum preobiman, odnosno da sadrži previše tema koje učenici ne mogu u potpunosti usvojiti u predviđenom vremenskom okviru, što direktno utiče na kvalitet obrazovanja.

47%

roditelja navodi nedostatak praktične nastave kao značajan izazov, ističući njen značaj za primjenu teorijskih znanja i pripremu djece i mladih za realne situacije

Roditelji su gotovo jednoglasni u odbacivanju klasičnog frontalnog modela nastave i zagovaraju aktivno, iskustveno i problemsko učenje, čime se tokom nastave iz predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje vrijednosti praktikuju, a ne samo deklarativno uče.

Dalje, roditelji su naglasili i važnost poznavanja stranih jezika, kao i uloge umjetnosti i kulture u obrazovanju, prepoznajući ih kao ključne oblasti za razvoj globalnih komunikacijskih vještina i kulturne svijesti, koje su neophodne u savremenom, visoko povezanom svijetu. Kad je riječ o unapređenju kurikuluma kroz razvoj osnovnih kompetencija, izražena je snažna podrška digitalnoj pismenosti (75%), socijalnim i emocionalnim vještinama (92,4%) i STEM kompetencijama (85%). Ove oblasti roditelji prepoznaju kao temeljne za uspješno snalaženje u svijetu brzih tehnoloških i društvenih promjena. Međutim, iako je 71,6% roditelja prepoznalo važnost građanskog angažmana i aktivizma, ove oblasti se i dalje percipiraju kao manje prioritetne, što ukazuje na potencijalni jaz u razumijevanju dugoročnog značaja građanske odgovornosti i participacije.

Neinformisanost dijela roditelja o samoj mogućnosti izbora predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje ukazuje na slabu komunikaciju između škole i porodice. Bez jasnih i pravovremenih informacija, čak i kvalitetno osmišljen predmetni program ostaje nedovoljno vidljiv, zbog čega roditelji podršku obaveznosti određenih predmeta često zasnivaju ne samo na vrednosnim, već i na pragmatičnim razlozima dostupnosti i prepoznatljivosti.

Roditelji, takođe, uočavaju da djeca brzo usvajaju retoriku sopstvenih prava i to najčešće kroz medije i društvene mreže, dok obrazovni sistem nedovoljno sistematski razvija svijest o odgovornostima koje ta prava podrazumijevaju. U tom smislu, roditelji smatraju da obavezujuća i dosljedna primjena kurikuluma građanskog vaspitanja i obrazovanja može značajno doprinijeti uspostavljanju ravnoteže između prava i odgovornosti djece i mladih.

Konačno, roditelji iskazuju dvostruku spremnost za aktivnije uključivanje u obrazovni proces: s jedne strane, žele da ponude svoja profesionalna znanja i iskustva (iz oblasti prava, ekonomije, bezbjednosti, književnosti i drugih disciplina) kroz gostujuće sadržaje, a s druge, izražavaju interesovanje za učešće u kreiranju i evaluaciji programa građanskog vaspitanja i obrazovanja. Ovakav dvokanalni model saradnje predstavlja vrijedan resurs za obrazovni sistem, jer nudi dodatnu stručnu podršku, obogaćivanje nastavnog procesa i uspostavljanje kvalitetne povratne sprege. Obrazovne ustanove bi, kroz jasno definisane i transparentne procedure, mogle formirati tzv. „baze roditeljskih resursa“, koje bi kroz tematske aktivnosti osnaživale povezanost škole sa stvarnim životom izvan učionice.

Istraživanje Instituta DAMAR, sprovedeno za potrebe projekta CGO-a, HRA i ANIME, pokazuje da su roditelji iz sve tri geografske regije Crne Gore – sjevera, centralnog i južnog dijela – artikulisali izuzetno koherentan i nedvosmislen zahtjev da predmet građansko vaspitanje i obrazovanje ponovo dobije status obaveznog predmeta. Taj zahtjev podrazumijeva i jasno definisan koncept nastave, zasnovan na osnovnim didaktičkim postulatima interaktivnosti, praktične usmjerenosti i neposredne životne relevantnosti. U njihovoj viziji, predmet građansko vaspitanje i obrazovanje ne predstavlja „još jedan predmet“ čija se vrijednost mjeri brojem časova ili ocjenom u dnevniku, već novu obrazovnu platformu koja ima potencijal da mijenja pedagošku paradigmu. Kroz ovaj predmet, djeci i mladima se omogućava da aktivno uče i vježbaju demokratske procese, nenasilno rješavanje konflikata, solidarnost, ekološku odgovornost i društvenu angažovanost - kompetencije koje će sutra biti pozvani ne samo da razumiju, već i da primjenjuju u stvarnim društvenim okolnostima.

Konsultacije sa učenicima

Učenici osnovnih škola izrazili su nezadovoljstvo preovlađujućim tradicionalnim, predavačkim nastavnim metodama, posebno od strane starijeg nastavnog kadra koji preferira tzv. frontalni pristup nastavi. Osnovci su istakli izražen nedostatak interaktivnih i angažujućih nastavnih metoda, napominjući da su mlađi nastavnici i nastavnice skloniji korišćenju savremenih alata, poput kvizova, digitalnih platformi i pametnih tabli. Učenici osnovnih i srednjih škola navode da se tokom nastave rijetko ostavlja prostor za diskusiju i postavljanje pitanja, što dovodi do izbjegavanja izražavanja neslaganja, kritičkog promišljanja i samostalnog zaključivanja. Strah od odbacivanja ili ismijavanja dodatno obeshrabruje ovu populaciju, što rezultira gubitkom motivacije, interesovanja i aktivnog učešća u nastavnom procesu.

Srednjoškolci su ukazali na slične izazove, naglašavajući da se nastava i dalje dominantno oslanja na metode u kojima nastavnik ima centralnu ulogu. Oni, takođe, primjećuju i nedostatak individualizovanog pristupa, kao i ograničene mogućnosti za praktično učenje, zbog čega se ne osjećaju povezano sa nastavnim procesom, koji često doživljavaju kao monoton i dosadan. Posebno su kritični prema programima srednjeg stručnog obrazovanja, gdje je manjak praktičnih aktivnosti dodatno problematičan jer ih ostavlja nedovoljno pripremljenim za primjenu stečenih znanja u realnim životnim i radnim situacijama. Ove izazove dodatno produbljuju preobimni udžbenici i zastarjela oprema, naročito u kabinetima za stručnu nastavu. Učenici su kritikovali i neadekvatnu i minimalnu upotrebu digitalnih alata.

Iskustva učenika sa predmetom građansko vaspitanje i obrazovanje su fragmentirana, budući da je mali broj njih ovaj predmet zaista izabrao, dok je većina sa njegovim sadržajem bila upoznata kroz povremene radionice koje su škole realizovale u saradnji sa organizacijama civilnog društva, kao i državnim i lokalnim institucijama i medijima. Ipak, u svim dostupnim iskustvima zabilježene su izrazito pozitivne reakcije na ovakve radionice, što dodatno potvrđuje potrebu za interaktivnim, participativnim i projektno orijentisanim pristupom nastavi. Djeca i mladi pokazuju visok stepen entuzijazma kada nastava „izađe iz klupe“, što predstavlja snažan argument da budući obavezni program građanskog vaspitanja i obrazovanja treba da se zasniva prvenstveno na radionicama, projektnom radu i učenju kroz iskustvo.

Posebno su kritični prema programima srednjeg stručnog obrazovanja, gdje je manjak praktičnih aktivnosti dodatno problematičan jer ih ostavlja nedovoljno pripremljenim za primjenu stečenih znanja u realnim životnim i radnim situacijama

Konsultacije sa nastavnim kadrom

Nastavnice i nastavnici osnovnih, gimnazija i srednjih stručnih škola većinski smatraju da program predmeta građansko vaspitanje obrazovanje u osnovnim i srednjim školama mora biti obavezan, počev od prvog razreda osnovne škole (kada bi se određeni sadržaji iz predmetnog programa izučavali kao moduli u predmetima *Priroda i društvo*, odnosno *Poznavanje društva*), pa sve do završetka srednjoškolskog obrazovanja.

Nastavni kadar dodatno ukazuje da se društveni kontekst u kojem djeca i mladi odrastaju značajno promijenio usljed niza negativnih trendova. Digitalne platforme postale su dominantan prostor socijalizacije djece i mladih, vršnjačko nasilje je poprimilo nove, naročito onlajn oblike, dok je javni diskurs sve češće obilježen dubokom polarizacijom, netolerancijom i govorom mržnje. U takvim okolnostima, nastavnici i nastavnice smatraju da je sistemsko i kontinuirano građansko obrazovanje nužan odgovor obrazovnog sistema na savremene društvene izazove.

Ovakva stanovišta nastavnog kadra korespondiraju i sa strateškim opredjeljenjima Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija, koje u Strategiji reforme obrazovanja 2025–2035. godine predviđa "preispitivanje statusa i sadržaja Građanskog obrazovanja i razmatranje njegovog ponovnog obaveznog uvođenja".

SNAGE

- nastavu mogu realizovati nastavnici iz svih grupa predmeta;
- kreiranje novih pristupa u nastavi i poboljšanje ambijenta u školi;
- učenici postaju subjekti nastave u većem obimu;
- operativno znanje koje se povezuje sa aktuelnim događajima i lokalnim iskustvima učenika;
- otvaranje škole prema subjektima i institucijama koje imaju ekspertsku znanja i vještine;
- mogućnost angažovanja stručnih predavača i uključivanja roditelja u nastavni proces;
- transfer iskustava iz razvijenih sistema;
- visoka varijabilnost spremnosti nastavnika;
- škola razvija kapacitet da konfliktna i haotična stanja podredi iskustvu uređenog i reflektovanog javnog dijaloga;
- obrazovni sistem jača svoj uticaj u društvu;
- postojanje obimne stručne literature koja je dostupna;
- dostupnost digitalnih baza gotovih materijala (scenariji, rubrike, studije slučaja „iz našeg dvorišta“) i dobrih nastavnih praksi;
- koherentnosti između onoga što se uči i onoga što se doživljava izvan učionice.

SLABOSTI

- nedovoljan fond časova;
- nedostatak kontinuirane obuke nastavnika;
- nedovoljna modernizacija nastavnih sredstava;
- neodgovarajući prostorni kapaciteti;
- nepostojanje udžbeničke literature;
- formalno ispunjavanje obaveza i bez produbljivanja predviđenih znanja i aktivnosti iz predmetnog programa;
- neujednačenost u percepciji i pristupu određenim temama;
- nesigurnost u moderaciji kontraverznih tema;
- nedovoljno razumijevanje nastavnog osoblja prema digitalnoj kulturi mladih;
- nepoznanice oko ocjenjivanja angažmana u projektima;
- manjak iskustva sa participativnim tehnikama (simulacije, servisno učenje);
- nedovoljna upućenost u aktuelne sadržaje (digitalno/globalno građanstvo);
- dilema neutralnosti nastavnika u diskusijama;
- upotreba nastavnih metoda koji mogu dovesti do kontraefekata;
- nastavu izvodi osoba koja ne praktikuje proklamovane vrijednosti.

PRILIKE

- podrška civilnog sektora, medija i lokalne zajednice;
- podrška EU i međunarodnih organizacija;
- potrebe i problemi lokalne zajednice koji se ne mogu riješiti bez što većeg broja učesnika i odgovarajućih stručnih znanja i vještina;
- zadovoljenje potreba tržišta rada sa razvojem vještina kod mladih;
- visoko povjerenje građana u obrazovni sistem;
- razvijanje sopstvenog modela građanskog obrazovanja koji je prilagođen kulturi, potrebama i potencijalima lokalne zajednice;
- veća mobilnost za učenike i nastavno osoblje;
- potreba za humanitarnim radom;
- značajan dio „građanskih aktivnosti“ dešava se putem društvenih mreža;
- brojna i raznorodna društvena dešavanja.

PRIJETNJE

- zatvorenost i netransparentnost institucija;
- administrativne barijere;
- izostanak systemske podrške;
- uticaj političkih partija i vjerskih organizacija;
- negativni regionalni politički trendovi;
- negativni globalni bezbjednosni i politički trendovi;
- predrasude u lokalnoj zajednici;
- nedovoljno prepoznavanje predmeta u obrazovnim prioritetima kod građana;
- generacijski jaz u sagledavanju obrazovnih potreba;
- dominantan uticaj medija na formiranje stavova mladih;
- cinizam i gubitak povjerenja u obrazovni sistem;
- neuvažavanje standarda građanskog vaspitanja i obrazovanja u realnosti.

Ciljevi

Kao *opšti cilj* predviđa se sistemsko uključivanje građanskog vaspitanja i obrazovanja i obrazovanja o ljudskim pravima u formalni obrazovni sistem Crne Gore. Radi njegovog ostvarivanja, neophodno je realizovati sljedeće *operativne ciljeve*:

1. promovisati značaj uvođenja građanskog vaspitanja i obrazovanja i obrazovanja o ljudskim pravima u formalno obrazovanje u Crnoj Gori;
2. izraditi kataloge znanja, odnosno predmetne programe za građansko vaspitanje i građansko obrazovanje;
3. sprovesti obuku nastavnog kadra za izvođenje obaveznog predmeta građansko vaspitanje/građansko obrazovanje;
4. razviti interoperabilni digitalni portal za nastavne sadržaje, modele rada i primjere dobre prakse.

Promocija značaja građanskog vaspitanja i obrazovanja

Potreba za promocijom proizilazi iz činjenice da je građansko vaspitanje i obrazovanje formalno prisutno u obrazovnom sistemu Crne Gore, ali sa izuzetno ograničenom stvarnom zastupljenošću i upitnim kvalitetom realizacije. Kao izborni predmet, ono se često percipira kao sporedno, sa malim brojem časova i bez systemske podrške. Nastava se u praksi često svodi na prenošenje teorijskih sadržaja, bez interaktivnosti i jasne veze sa životnim iskustvima učenika, čime se propušta njegova osnovna svrha – razvoj građanskih kompetencija i kritičkog mišljenja.

Iz tih razloga, neophodno je sprovesti ciljanu i sadržajnu kampanju i upoznati sve aktere obrazovnog sistema sa činjenicama da izborni status građanskog vaspitanja i obrazovanja ne daje željene obrazovne i društvene efekte. Sociološki posmatrano, građansko vaspitanje i obrazovanje prestaje da bude opšte dobro i postaje resurs ograničen na motivisane i/ili privilegovane školske kontekste.

Cilj kampanje je da se jasno komunicira da građansko obrazovanje *nije još jedan u nizu školskih predmeta, već temeljni mehanizam oblikovanja demokratskog, inkluzivnog i odgovornog društva.*

Izrada kataloga znanja i predmetnih programa

Izrada kataloga znanja - predmetnih programa građanskog vaspitanja i obrazovanja obuhvatiće aktivnosti na osmišljavanju, izradi i prezentaciji savremenih i funkcionalnih nastavnih sadržaja.

U cjelini gledano, građansko vaspitanje i obrazovanje podrazumijeva *skup obrazovno-vaspitnih mjera i aktivnosti* čiji je krajnji cilj razvoj odgovorne, aktivne i društveno angažovane mlade osobe.

U skladu sa ovim ishodištem, biće utvrđeni opšti i operativni ciljevi učenja građanskog vaspitanja i obrazovanja, usklađeni sa evropskim modelom koji predmet sagledava kroz *tri ključne dimenzije razvoja ličnosti*: kognitivnu (saznajnu), afektivnu (vrijednosnu i emocionalnu) i socijalnu (akcionu i motivacionu).

Obuka nastavnog kadra

Obuka za izvođenje obaveznog predmeta građansko vaspitanje/građansko obrazovanje mora se realizovati *u skladu sa planovima Zavoda za školstvo i JU Centra za stručno obrazovanje*, kao i važećim programima stručnog usavršavanja nastavnika.

Uvođenje ovog predmeta zasnivaće se na detaljnoj analizi postojećih nastavnih planova i programa, uključujući njegov status (obavezni ili izborni) i fond časova.

Građansko vaspitanje i obrazovanje predstavljaju izuzetno važan segment obrazovanja mladih i prepoznati su u reformi obrazovnog sistema, posebno u kontekstu unapređenja ljudskih prava, demokratskih procesa i razvoja ključnih kompetencija 21. vijeka, kao što su kritičko mišljenje, rješavanje problema i razvijanje socijalnih i emocionalnih vještina.

U tom kontekstu, posebno su relevantna dva segmenta: *pozitivna praksa prilikom sprovođenja ovog predmeta do 2017. godine*, kao i *iskustva brojnih evropskih zemalja* koje su uspješno integrisale građansko vaspitanje i obrazovanje u svoje kurikulume kroz kombinaciju nastavnih i vannastavnih aktivnosti, čime su dodatno obogatile svoje obrazovne procese.

Obuke nastavnog kadra moraju predstavljati *suštinsku promjenu postojeće obrazovne paradigme obrazovanja* i biti zasnovane isključivo na *kompetencijskom pristupu i aktivnom učenju*. Tokom obuka nastavnog kadra za izvođenje nastave u predmetima građanskog vaspitanja i obrazovanja neophodno je razvijati metode koje podstiču kritičko mišljenje, socio-emocionalni razvoj, debatu, simulacije, timski rad, rješavanje konflikata i inkluziju.

Organizacija akreditovanih obuka mora biti usklađena sa jasno definisanim standardima kompetencija za nastavni kadar za građansko vaspitanje i obrazovanje, uz istovremeno osnaživanje svih nastavnika da građanske kompetencije integrišu u svoje predmete.

Razvoj interoperabilnog digitalnog portala

Razvoj interoperabilnog portala za nastavne sadržaje, modele rada i primjere dobre prakse predstavlja *ključnu infrastrukturnu podršku održivom razvoju građanskog vaspitanja i obrazovanja*.

U vremenu dubokih društvenih, političkih i tehnoloških promjena, osobito razvoja vještačke inteligencije, obrazovanje ima proširenu ulogu u jačanju demokratskih vrijednosti i vladavine ljudskih prava. Građansko vaspitanje i obrazovanje predstavlja interaktivnu sponu između škole i društva i zahtijeva savremenu tehnološku i komunikacionu potporu.

Interoperabilni portal omogućio bi *pristup nastavnim planovima i programima*, koji bi po svojim sadržajima bili interaktivni, praktični i usmjereni ka razvoju kritičkog mišljenja, kao i najefektnijim *evropskim i međunarodnim nastavnim praksama*.

Ovaj komunikacioni servis pružio bi *usluge digitalnih alata*, ukazao na *kvalitetne oblike učenja* i omogućio učenicima, nastavnicima, roditeljima, institucijama, civilnom sektoru i medijima neophodnu interakciju, odnosno interoperabilnost u izučavanju građanskog vaspitanja i obrazovanja.

Sadržaj portala obuhvatao bi *teme relevantne* za savremeni život djece i mladih, poput medijske pismenosti, govora mržnje, ekološke odgovornosti, aktivizma, mentalnog zdravlja i donošenja odluka. Pored toga, portal bi omogućio sistematsko *učešće institucija u nastavnom procesu* (javni i otvoreni online časovi koji promovišu građanske vrijednosti), *povezivanje obrazovnih ustanova* (npr. javne online debate i rasprave), tzv. *servisno učenje* (model koji povezuje nastavne ciljeve s konkretnim angažmanom u zajednici i koji kroz projektni rad i saradnju ostvaruje metodološki pristup u edukativnom partnerstvu sa lokalnim institucijama, NVO, medijima i međunarodnim subjektima).

Postavljanjem interoperabilnog portala bio bi omogućen *jednostavan pristup informacionim resursima i nastavnim materijalima* (priručnici, digitalne platforme, tematske radionice, izrađivanje multimedijalnih sadržaja, vodiči za nastavnike i roditelje i ostalo) i to ne samo školama. Time bi se ostvario *efikasan i ekonomičan način praćenja* učinaka građanskog vaspitanja i obrazovanja i njihove *evaluacije*. Uz sve navedeno, razvijanje i *utvrđivanje indikatora za praćenje razvoja građanskih kompetencija kod učenika* bilo bi usaglašenije i lakše. Dodatno, može se uvesti sistem evaluacije efekata građanskog obrazovanja (kroz testove znanja, stavove, učestvovanje u zajednici).

Operativni cilj 1 - Promovisanje značaja uvođenja građanskog vaspitanja i obrazovanja i obrazovanja o ljudskim pravima u formalno obrazovanje u Crnoj Gori

Aktivnosti	Nosioci aktivnosti	Vrijeme realizacije	Indikatori i izvori provjere	Finansijska procjena i izvor finansiranja
Organizacija radnog sastanka (ili okruglog stola) uz prethodno dostavljanje formalne inicijative	Centar za građansko obrazovanje (CGO), Akcija za ljudska prava (HRA), Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA (inicijatori) Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija, Centar za stručno obrazovanje, Zavod za školstvo	januar – februar 2026. godine	- radni zaključci; - zaključivanje sporazuma; - zajednička konferencije za medije	
Javna kampanja (analitički prilozi, autorski tekstovi, postovi na društvenim mrežama, gostovanja u medijima, istraživanje javnog mnjenja...)	Centar za građansko obrazovanje (CGO), Akcija za ljudska prava (HRA), Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA	februar – jun 2026. godine	- rezultati istraživanja javnog mnjenja	

Operativni cilj 2 - Izrada kataloga znanja – predmetnih programa Građansko vaspitanje i Građansko obrazovanje

Aktivnosti	Nosioci aktivnosti	Vrijeme realizacije	Indikatori i izvori provjere	Finansijska procjena i izvor finansiranja
Izrada kataloga znanja – predmetnih programa Građansko vaspitanje i Građansko obrazovanje	Zavod za školstvo JU Centar za stručno obrazovanje	februar – maj 2026. godine	- Rješenje Savjeta za opšte obrazovanje Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija - Objavljivanje kataloga znanja predmetnih programa Građansko obrazovanje i Građansko vaspitanje	

Operativni cilj 3 - Obuka nastavnog kadra za izvođenje obaveznog predmeta Građansko vaspitanje/Građansko obrazovanje

Aktivnosti	Nosioci aktivnosti	Vrijeme realizacije	Indikatori i izvor provjere	Finansijska procjena i izvor finansiranja
Formiranje tima za obuku nastavnog kadra iz predmeta Građansko vaspitanje i Građansko obrazovanje	Zavod za školstvo JU Centar za stručno obrazovanje	maj - jun 2026. godine	- Odluka formiranju tima za obuku nastavnika iz predmeta Građansko vaspitanje i Građansko obrazovanje	
Obuka nastavnog kadra iz predmeta Građansko vaspitanje i Građansko obrazovanje (održavanje na mjesečnom nivou dvodnevni obuka)	Zavod za školstvo JU Centar za stručno obrazovanje	septembar 2026. godine – maj 2027. godine	- Izdavanje licenci nastavnom kadru koji je uspješno prošao obuku	

Operativni cilj 4 - Razvoj interoperabilnog portala za nastavne sadržaje, modele i primjere dobre prakse iz predmeta građansko vaspitanje/građansko obrazovanje

Aktivnost	Nosioци aktivnosti	Vrijeme realizacije	Indikatori i izvor provjere	Finansijska procjena i izvor finansiranja
Formiranje tima za izradu interoperabilnog portala	<p>Centar za građansko obrazovanje (CGO), Akcija za ljudska prava (HRA), Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA (inicijatori)</p> <p>Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija, Centar za stručno obrazovanje, Zavod za školstvo</p>	februar - april 2026. godine	<p>- Zaključivanje sporazuma o formiranju tima za izradu interoperabilnog portala za nastavne sadržaje, nastavne modele i primjere dobre prakse</p> <p>- Odluka Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija</p> <p>- Sprovođenje postupka javnih nabavki</p>	

Plan evaluacije

Evaluacijom akcionog dokumenta biće sprovedena procjena implementiranih aktivnosti i omogućeno izvlačenje zaključaka o njegovom uspjehu, odnosno o ostvarivanju operativnih ciljeva. To će biti urađeno tokom druge polovine 2027. godine, nakon uvođenja građanskog vaspitanja i obrazovanja kao obaveznog predmeta.

Evaluacija će omogućiti sagledavanje ostvarenih rezultata i prilagođavanje mjera i aktivnosti, s ciljem postizanja preostalih operativnih ciljeva i nakon isteka predviđenog roka.

Zbog što efikasnijeg ostvarivanja akcionog plana, moguće je sprovesti i evaluaciju u toku njegove primjene, kojom bi se utvrđivao stepen, odnosno efikasnost realizacije ključnih aktivnosti u odnosu na postavljene operativne ciljeve.

Analiza evaluacije u toku primjene akcionog plana treba da identifikuje slabosti i utvrdi preporuke (konkretne aktivnosti uz eventualne izmjene akcionih rokova) koje je potrebno otkloniti, odnosno sprovesti građansko vaspitanje i građansko obrazovanje ključnih aktivnosti.

Evaluacija akcionog plana pružiće sveobuhvatan pregled realizovanih ključnih aktivnosti i njihovih rezultata, kao i procjenu dugoročnih efekata ostvarenja operativnih ciljeva. Sprovedeće je projektni tim uz angažman nezavisnog stručnjaka.

Tokom realizacije akcionog plana, odnosno ključnih aktivnosti, biće sprovedena odgovarajuća anketiranja i prikupljena mišljenja nosilaca aktivnosti, kako bi se dobio što objektivniji pristup u utvrđivanju efikasnosti, ekonomičnosti i kvaliteta realizovanih aktivnosti.

Analize dobijenih rezultata biće saopštavane svim nosiocima aktivnosti, uz obezbjeđivanje odgovarajućih komunikacionih kanala, putem kojih će se voditi diskusije radi unapređenja kvaliteta i načina implementacije ključnih aktivnosti.

Zbog eventualnih dopuna ili korekcija sadržaja akcionog dokumenta, potrebno je jasno definisati uočene probleme i zahtijevati od nosilaca aktivnosti dostavljanje konkretnih prijedloga – osmišljavanje novih ili izmjene postojećih aktivnosti, sa jasno utvrđenim (samopredloženim) rokovima realizacije.

Analize anketiranja i prikupljenih mišljenja, pored procjene uspjeha sprovedenih ključnih aktivnosti i poštovanja rokova realizacije, treba da sadrže i jasne podatke o utrošenim resursima u realizaciji planiranih aktivnosti.

Zaključci

Građansko vaspitanje (u osnovnim školama od VI do IX razreda), odnosno *Građansko obrazovanje* (u svim razredima srednjih stručnih škola i gimnazija), kao *obavezan predmet*, realizuje se kroz usvajanje znanja i razvijanje vještina neophodnih za razvoj otvorenog društva, kao i kroz prihvatanje građanskih, demokratskih, socio-ekonomskih, zdravstvenih i ekoloških vrijednosti. Istovremeno, kod učenika i učenica podstiče se *razvoj autonomnog, odgovornog i kritičkog ponašanja*.

Građansko vaspitanje i obrazovanje predstavljaju jedan od temeljnih stubova savremenog obrazovnog sistema usmjerenog ka stvaranju odgovornih, informisanih i angažovanih građanki i građana. Njegova *suština* nije isključivo u prenošenju opšteobrazovnih znanja, uključujući poznavanje ljudskih prava, participativne demokratije, istorije i sociologije religije, kulture identiteta i interkulturalizma, ekologije i zaštite životne sredine, seksualnog obrazovanja i zdravstvene zaštite, rodne ravnopravnosti, poslovne kulture, finansijske pismenosti, političkog i kritičkog mišljenja, tekovina antifašizma, već i u razvoju emotivne pismenosti, empatije i vještina nenasilne komunikacije i nenasilnog rješavanja sukoba. Njegov ključni cilj je osnaživanje učenika i učenica da budu aktivni građani i građanke – pojedinci koji razumiju svoja prava i obaveze, učestvuju u društvenim procesima i doprinose izgradnji pravednijeg i demokratskijeg društva.

Predmeti, odnosno moduli građanskog vaspitanja i obrazovanja, imaju za cilj ne samo da informišu učenice i učenike, već i da oblikuju ličnosti koje su empatične, odgovorne i spremne na aktivno djelovanje.

Građansko vaspitanje i obrazovanje kod učeničke populacije razvija *četiri ključne komponente*: znanja, vještine, vrijednosti i stavove, u skladu sa evropskim obrazovnim standardima.

U evropskom obrazovnom okviru, građansko vaspitanje i obrazovanje, kao osnova za razvoj ključnih kompetencija, usmjereno je na *tri dimenzije ličnosti učenika i učenica*: kognitivnu (saznajnu), afektivnu (vrijednosnu i emocionalnu) i socijalnu (akcionu i motivacionu).

Nastava iz predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje mora biti zasnovana na *interaktivnim oblicima rada* - u paru, grupama, kroz frontalni ili samostalni rad - uz primjenu neformalnih nastavnih metoda kao što su razgovor, prezentacija, usmeno izlaganje, igrokaz, studija slučaja, demonstracija, kao i upotreba stripa, kratkih filmova, pjesama i drugih kreativnih sadržaja. Strip je 2013. godine, odlukom Nacionalnog savjeta za obrazovanje, uveden kao pomoćni udžbenik za ovaj predmet.

Status predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje mora biti usklađen sa evropskim okvirom obrazovanja za demokratsko građanstvo, a njegova realizacija zasnovana na nastavnoj paradigmi u kojoj se obavezno izučavanje odvija kroz učešće, istraživanje i iskustvo.

Participativno i iskustveno učenje, uz podršku institucija, civilnog sektora, medija i međunarodnih organizacija, omogućava učenicama i učenicima sticanje znanja i vještina pomoću kojih mogu samostalno ili u saradnji s partnerima rješavati stvarne probleme u lokalnoj zajednici, volontirati ili sprovesti projekte. Ovakav pristup omogućava usvajanje građanskih kompetencija na performativan, a ne isključivo deklarativan način, dok djelovanje, organizovanje, pregovaranje i preuzimanje odgovornosti postaju dominantni obrasci ponašanja mladih u Crnoj Gori.

Međunarodni trendovi ukazuju na to da je nastava građanskog vaspitanja i obrazovanja neophodna za razumijevanje krhkosti demokratskih institucija i značaja svakodnevne borbe za očuvanje ljudskih prava i sloboda. Učenice i učenici, uz stručnu podršku nastavnika i sistemski osmišljenu institucionalnu podršku, koju koordinira Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija, imaju priliku da aktivno učestvuju u javnom životu i da kritički sagledavaju svoj odnos prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Po završetku ovog predmeta, učenici i učenice, u skladu sa sopstvenom motivacijom, mogu postati kreatori promjena i promoteri kritičkog i globalnog građanstva.

Građansko vaspitanje i obrazovanje predstavlja put koji polazi od djeteta i vodi ka razvoju odgovornog, slobodnog, empatičnog, etički osviještenog i aktivnog građanina.

Preporuke

1. Tokom realizacije nastavnog plana neophodno je posvetiti posebnu pažnju *participativnim metodama rada* (debati, simulacijama, projektnim zadacima i učenju kroz iskustvo) i omogućiti učenicima i učenicima odvijanje nastave kroz dijalog, propitivanje i refleksiju.
2. Prilikom realizacije nastave učenike i učenice treba motivisati na *aktivno učenje, samostalan i timski rad*. Preporučljivo je da učenici, samostalno ili u timu, identifikuju i rješavaju svakodnevne ili učestale društvene situacije, koje nakon realizacije vježbe usmeno ili u paru prezentuju drugim učenicima, uz obrazloženje sopstvenog stava, kao i da o njima diskutuju sa ostalim učenicima i nastavnikom. Tokom prezentacije učenici treba jasno da se izražavaju i, uz asistenciju nastavnika, pravilno koriste odgovarajuću terminologiju. Simulacije i oponašanje stvarnih situacija treba koristiti što češće kako bi se nastavna materija učenicima približila na što efikasniji način.
3. U *praktičnom dijelu* nastave preporučuje se da učenici, u paru ili u grupama, planiraju i *sprovode građanske akcije* (npr. humanitarne, edukativne, ekološke i sl.), nakon *kolektivnog odlučivanja* (npr. nakon razmatranja određenog problema u okviru učeničkog parlamenta) *pokreću postupke pred nadležnim organima* za slobodan pristup informacijama (podnesu zahtjev), kao i da individualno *volontiraju* u organizacijama civilnog društva, medijima i organima državne, odnosno lokalne vlasti.
4. *Vještine* koje učenici stiču tokom realizacije pretežno praktičnog dijela nastave odnose se na mirno rješavanje konflikata i nenasilnu komunikaciju, kreativne vidove komunikacije i razvoj retoričkih sposobnosti i svih oblika pismenosti (osnovne, elektronske, medijske), razvoj organizacionih sposobnosti, osmišljavanje akcionih planova, javno zastupanje i tehnike pregovaranja.
5. *Organizovanje stručnih posjeta* institucijama javne vlasti, organizacijama civilnog društva i medijima, kao i realizacija zajedničkih planskih aktivnosti sa njima, predstavlja važan aspekt iz nastave iz predmeta građanskog vaspitanja i obrazovanja.
6. *Samostalne posjete*, odnosno namjenski odlasci učenika u institucije i organizacije, predstavljaju jednu od aktivnosti za ostvarivanje određenog ishoda učenja iz predmeta građansko obrazovanje i moraju biti podsticane, planirane i praćene od strane predmetnog nastavnika.
7. *Uključivanje roditelja u nastavni proces* odvija se kroz održavanje tematskih radionica sa učenicima, uz prethodnu pripremu predmetnog nastavnika i u skladu sa stručnim i profesionalnim referencama zainteresovanih roditelja.
8. Učenici i učenice *stiču znanja, razvijaju vještine, prihvataju vrijednosti i izgrađuju lični stav* o tome kako mogu biti aktivni članovi i članice svoje škole i zajednice. Posebno mjesto u građanskom obrazovanju zauzima participacija mladih, jer pravo glasa i mišljenja ne počinje sa punoljetstvom, već se razvija tokom formalnog obrazovanja. Kroz izbor predstavnika odjeljenskih zajednica i učeničkog parlamenta, odlučivanje o destinaciji i budžetu za ekurzije, kao i kroz predlaganje i realizaciju školskih projekata, učenici razvijaju proaktivan odnos prema zajednici, pokreću inicijative, organizuju aktivnosti i preuzimaju ličnu odgovornost u društvu.
9. Predmetni program građanskog vaspitanja i obrazovanja mora biti koncipiran na *unaprijeđenoj metodologiji*, sa jasno definisanim ciljevima i precizno utvrđenim ishodima učenja, u skladu sa uzrastom učenika (npr. na početku bi bilo dobro da nauče da prepoznaju emocije drugih, da umiju da navedu kada su i kako prepoznali da je drugome potrebna pomoć pa mu pomogli, a u kasnijim razredima da organizuju protest, pokrenu ekološku akciju, ostvare komunikaciju sa predstavnicima medija i sl.). Operativni planovi treba jasno da definišu aktivnosti kojima se postižu predviđeni ishodi (npr. sastavljanje zahtjeva za slobodan pristup informacijama, pisanje saopštenja za javnost, održavanje reda na javnom skupu, obraćanje okupljenima i sl.).
10. *Pisane pripreme za čas* biće *unaprijed pripremljene* sa tzv. *alternativnim ili opcionim sadržajima* i

dostavljene nastavnicima koji realizuju nastavu iz ovog predmeta.

11. Nastava iz građanskog vaspitanja i obrazovanja trebalo bi da se održava u namjenski opremljenim kabinetima i prostorima koji omogućavaju realizaciju različitih aktivnosti i imaju tehničku opremljenost za emitovanje audio-vizuelnih sadržaja i konekciju na internet. Nastavna sredstva moraju biti raznorodna (vizuelna i statična, materijalna, audio-vizuelna i dinamička, kao i informativna) i ona u potpunosti moraju udovoljavati perceptualne aktivnosti učenika.
12. Nastavne aktivnosti mogu se održavati i u prostorijama institucija i organizacija koje su aktivno uključene u nastavni proces ili čiji su interesi, odnosno čije su nadležnosti ili djelatnosti obuhvaćene nastavnim planom i programom predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje obrazovanje.
13. Prilikom odabira *nastavnog kadra* za realizaciju nastave iz predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje, pored opštih uslova propisanih zakonom za zasnivanja radnog odnosa u obrazovno-vaspitnim ustanovama, mora se voditi računa o *socijalnom iskustvu, zapaženim rezultatima u pedagoškom radu* ili ostvarenom javnom angažovanju, odnosno ranijem *građanskom aktivizmu*. Mora se obezbijediti da nastavnici i sami dijele vrijednosti građanskog društva o kojima predaju djeci.
14. *Poseban uslov za zapošljavanje*, odnosno dalje angažovanje nastavnika za realizaciju nastave iz predmeta građansko vaspitanje i obrazovanje je *probni rad*. Za *kontinuirani profesionalni razvoj nastavnika*, kao i za permanentno održavanje neophodnih znanja i vještina, neophodno je obezbijediti *odgovarajuće stručne obuke na godišnjem nivou* koje bi se sprovodile u zemlji ili u inostranstvu.
15. Model *utvrđivanja eksternog kvaliteta* ostvarenih postignuća u nastavi iz predmeta građanskog obrazovanja mora se odvijati *učestalije u odnosu na opšteobrazovne i stručne predmete*, kao i po *posebno utvrđenoj metodologiji*. Potencijalno po metodologiji koja se koristi u neformalnom obrazovanju, koja bi bila sistematski prevedena i ugrađena u zvanične nastavne kurikulume.

Literatura:

- Ustav Crne Gore
- Opšti zakon o obrazovanju i vaspitanju
- Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju
- Konvencija o dječijim pravima
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, 1948.
- Evropska konvencija o ljudskim pravima, Savjet Evrope, Beograd, 2003.
- Predmetni program Građansko vaspitanje i Građansko obrazovanje kao izborni predmet
- Građansko vaspitanje kao izborni predmet – priručnik za nastavnike, Zavod za školstvo
- Evropska Unija, Savjet Evrope, OSCE – Rodna ravnopravnost u međunarodnim dokumentima, knjiga prva, druga, treća, Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Crne Gore, Podgorica, 2005.
- Center for Civic Education: Mi, narod..., Projekat „Građanin“, Priručnici za nastavnike i učenike/ce, Podgorica 2002.
- Dokumenta, priručnici, udžbenici i preporuke Savjeta Evrope (Savjet za kulturnu saradnju – CCDCC) o obrazovanju za demokratsko građanstvo.
- Golob R., Hadleston E., Kraf P., Salema M., Spajić-Vrkoš V.: Obrazovanje za demokratsko građanstvo 2001-2004., Priručnik za obuku nastavnika za demokratsko građanstvo i obrazovanje o ljudskim pravima, Strazbur, 2004.
- Grupa autora: Uvod u građansko obrazovanje, Podgorica, 2002.
- Grupa autora: Vaspitanje za toleranciju, mir i humani razvoj, Podgorica, 1997.
- Grupa autora, Sveevropska studija o politici obrazovanja za demokratsko građanstvo, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005.
- Istraživanje Instituta DAMAR, Podgorica, 2024.
- Katalog programa stručnog usavršavanja nastavnika za period 2022 – 2025, dopunjeno izdanje, Zavod za školstvo, Podgorica, 2024.
- Izveštaj sa javne rasprave o nacrtu strategije reforme obrazovanja 2025 – 2036, Ministarstvo prosvjete, nauka i inovacija, Podgorica, 2025.
- O’Shea, K.: Obrazovanje za demokratsko građanstvo: politike i zakonski okviri, prevod: Centar za građansko obrazovanje (CGO), Podgorica, 2005.

Literatura dostupna na internetu

- Compass – Manual for Human Rights Education with Young People
<https://www.coe.int/en/web/compass>
- Reference Framework of Competences for Democratic Culture (2018)
<https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture>
- Digital Citizenship Education Handbook (2019)
<https://rm.coe.int/16809382f9>
- “Living Democracy” serija priručnika
Obuhvata nekoliko vodiča, uključujući:
Educating for Democracy (2011) – principijelna osnova za EDC/HRE;
Growing Up in Democracy (2010) – program za razrede 4–6;
Living in Democracy (2008) – za niži srednji nivo;
Taking Part in Democracy (2010) – za viši srednji nivo;

- Exploring Children's Rights (2007) – fokus na prava djece .
<https://www.living-democracy.com/me/textbooks/>
- Democratic Governance of Schools – priručnik (2007)
https://www.coe.int/t/dg4/education/ibp/source/Democratic_Governance_of_Schools_en.pdf
- Higher Education and Democratic Culture (2008)
<https://book.coe.int/fr/enseignement-superieur-et-recherche/3922-higher-education-and-democratic-culture-citizenship-human-rights-and-civic-responsibility-council-of-europe-higher-education-series-no8.html>
- Brett, P., Mompoin-Gaillard, P., Salema H. i dr.: Kako predavači mogu da podrže edukaciju o građanskom vaspitanju i ljudskim pravima: okvir za razvoj sposobnosti – Publikacija Saveta Evrope, 2009. http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/Source/Pdf/Documents/How_all_teachers_can_support_Serbian.pdf
- Dürr, K., Spajić Vrkaš V., Ferreira Martins I.: Učenje za demokratsko građanstvo u Evropi, Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 2002. http://www.coe.int/T/E/Cultural_Cooperation/education/E.D.C/Documents_and_publications/By_country/C...
- Grupa autora: 21 priča o demokratiji, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica, 2005.
http://cgo-cce.org/izdavacka_djelatnost.php
- Grupa autora: Naša prava – informacije za nastavnike, Ministarstvo inostranih poslova Republike Slovenije, Ljubljana, 2005. Prevod sa engleskog – CGO
http://cgocce.org/izdavacka_djelatnost.php
- Priručnici Savjeta Evrope (na engleskom):
http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/3_RESOURCES/Resources_for_teachers_en.asp
- Reškovac, T., Crighton, J.: Građansko vaspitanje i građansko obrazovanje u Crnoj Gori (Evaluacija nastave i učenja), Zavod za školstvo i Fondacija Institut za otvoreno društvo – Predstavništvo za Crnu Goru (FOSI-ROM), 2008.
http://www.osim.org.me/fosi_rom_cg/frame_publikacije.htm

